

УДК 025.171:027.7.021(477.54-25)

**РУКОПИСНЕ ЗІБРАННЯ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА:
ПРОБЛЕМИ ЗБЕРІГАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ**

Марина БОБРОВА

*Центральна наукова бібліотека
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна,
вул. Університетська, 23, м. Харків, 61077, Україна, тел. (057) 759-10-78*

У статті подається характеристика рукописного зібрання Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, розглядається історія його формування, проблеми зберігання і використання. Більш докладно описано колекцію грецьких манускриптів, проект реставрації яких реалізується в ЦНБ.

Ключові слова: рукописне зібрання, історія формування, зберігання, використання, Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Центральна наукова бібліотека (далі – ЦНБ) Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відкрита одночасно з університетом у 1805 р. Ініціатором та засновником університету був, як відомо, громадський діяч і просвітитель першої половини ХІХ ст. Василь Назарович Каразін (1773–1842). Саме він придбав для бібліотеки партію книг у кількості 3219 примірників, які стали основою бібліотечного зібрання¹.

Серед книжкових багатств ЦНБ особливе місце належить фонду відділу рідкісних видань та рукописів, де зберігається близько 60 тисяч пам'яток світового і національного культурного значення. До його складу входять рукописні книги та архівні документи (ХІІ–ХХ ст.), інкунабули (19 примірників), палеотипи (близько 300 примірників), першодруки Івана Федорова (5 примірників), стародруки ХVІ–ХVІІІ ст., рідкісні та цінні видання ХІХ–ХХІ ст.

Колекція рукописів налічує 949 одиниць зберігання на папері, пергаменті, пальмовому листі. Хронологічні рамки – ХІІ–ХХ ст.

Унікальне та різноманітне рукописне зібрання ЦНБ формувалося протягом всього часу існування бібліотеки, продовжує поповнюватися і сьогодні. Рукописні документи потрапляли до бібліотечного фонду різними шляхами: 1) у складі особистих колекцій; 2) як дари; 3) були придбані безпосередньо для університетської бібліотеки. Так, одними з перших надійшли п'ять томів “Монгольських заміток, зібраних у Калмицькому степу” В. Бергманна (Bergmann V. Mongolische Blätter gesammelt in der Kalmückischen Steppe. 1802–1803), які В. Каразін подарував бібліотеці 1804 р. Два турецькі урядові дефтери кінця ХVІ ст. у 1829 р. передав професор університету Б. А. Дорн (1805–1881).

¹ Рубинский К. И. Библиотека Харьковского университета за 100 лет ее существования (1805–1905). – Харьков: Печатное дело, 1907. – С. 4.

Диван перських віршів 1638 р. Хакіма Рокна Масіхі подарував бібліотеці 1904 р. колишній вихованець Харківського університету, гласний міської думи Харкова Б. Г. Філонов (1835–1910)².

Значну частину рукописного зібрання складають матеріали з бібліотеки Харківського колегіуму (з 1841 р. – Харківська духовна семінарія), частина фондів якого надійшла до ЦНБ після 1918 р.

Деякі документи залишилися у бібліотеці після XII Археологічного з'їзду, що відбувся у Харкові 1902 р. Час проведення з'їзду співпав із закінченням будівництва приміщення для бібліотеки – спеціалізованої будівлі з прекрасним читальним залом та книгосховищем. Університет та бібліотека брали участь в організації та проведенні у рамках з'їзду його виставок, зокрема виставки рукописів та стародруків, яка експонувалася в читальному залі бібліотеки³. Дотепер збереглося 76 примірників рукописів й 38 томів книг.

У колекції рукописів зосереджено пам'ятки писемності багатьма мовами світу: старослов'янською, латинською, грецькою, французькою, німецькою, польською, арабською, турецькою та іншими. У різний час рукописне зібрання ЦНБ досліджували професори Харківського університету Д. І. Багалій, Є. К. Редін, М. П. Жинкін⁴, А. С. Коцевалов⁵, доцент К. С. Осипова⁶ та інші. Детальний опис східних рукописів ЦНБ зробив видатний український вчений-сходознавець А. П. Ковалевський⁷.

Рукописні документи та архівні матеріали бібліотеки досить різнопланові за своїм видом та змістом. До складу фонду входять офіційні документи державних осіб, установ, організацій (укази, універсали, грамоти, накази, статuti, довідки, метричні книги тощо). З-поміж них: універсали гетьмана Івана Мазепи 1687 р. і 1704 р., укази з особистими підписами Катерини II, Павла I, Олександра I, грамоти, підписані французькими королями Людовіком XIV, Людовіком XV, Людовіком XVI та Генріхом IV.

Також у відділі зберігаються документи особового походження: формулярні і послужні списки, атестати, щоденники, записні книжки, вітальні адреси, листування. Зокрема, серед авторів листів – В. Н. Каразін, П. А. Грабовський, М. М. Коцюбинський, Панас Мирний, І. Я. Франко. Значну частину зібрання становлять конспекти лекцій викладачів, курсові роботи студентів, велика кількість яких пояснюється належністю бібліотеки до навчального закладу.

За змістом серед рукописних матеріалів XVI–XX ст. слід відзначити історичні хроніки, літописи, лікарські поради, наукові праці, рукописні копії друківаних

² *Антологія літератур Сходу* / упоряд., вступ. ст. та прим. А. Ковалівського. – Харків: Вид-во ХДУ ім. О. М. Горького, 1961. – С. 96–98.

³ *Каталог виставки XII Археологічного съезда в г. Харькове: Отдел рукописей* / [сост.: Д. И. Багалей, Е. К. Редин; ред. Е. К. Редин]. – Харьков: Типолитограф. И. М. Варшавчика, 1902. – 64 с.

⁴ Жинкин Н. П. Краткие сведения о рукописях Центральной научной библиотеки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького // *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома) АН СССР*. – Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. – Вып. IX. – С. 467–475.

⁵ Коцевалов А. Греческие, латинские и немецкие рукописи в библиотеке Харьковского государственного университета // *Историк-марксист*. – 1941. – № 3. – С. 151–153.

⁶ Осипова К. С. “История о великом князе Московском” Андрея Курбского в Голицынском сборнике // *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома) АН СССР*. – Ленинград: Наука, 1979. – Вып. XXXIII. – С. 296–307.

⁷ Ковалевский А. Описание восточных рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского государственного университета // *Библиография Востока*. – Москва, Ленинград: Изд. Акад. Наук СССР, 1935. – Вып. 7. – С. 93–115.

книг, ноти тощо. Важливе місце у колекції займають збірки церковно-дидактичного характеру та культові рукописні книги XV–XVIII ст. Найдавнішим серед слов'янських рукописів є “Ірмологіон” XV ст.

Заслугує на увагу унікальна пам'ятка народної медицини XVI ст. – лікувальний порадник або Травник 1534 року. Це давньоруський рукопис медико-ботанічного змісту, в якому подається коротка характеристика лікарських рослин, їх використання для лікування різних захворювань. Кожний розділ супроводжують ілюстрації, що відзначаються високою майстерністю виконання. У книзі 582 аркуші. Список надійшов до бібліотеки у 1914 р. від Євгенії Федорівни Шестакової, про що свідчить запис. Можливо, вона була донькою відомого свого часу колекціонера стародавніх рукописів Ф. С. Шестакова⁸.

Наш Травник слід визнати найдавнішим серед збірок подібного роду, що збереглися дотепер. Рукопис написаний характерним діловим московським скорописом першої половини XVI ст. Дату його створення підтверджують і водяні знаки на папері. Саме у 1534 р. за розпорядженням митрополита Даниїла було зроблено перший переклад російською мовою фундаментального західноєвропейського трактату “Сад здоров'я” (латинська назва “Hortus Sanitatis” (Любек, 1492) і названо “Благопрохладный вертоград здравію”. Автором перекладу вважається придворний лікар, астролог, публіцист Микола Булев (Бюлов) (сер. XV ст. – 1548).

Одним із перших дослідників нашого примірника Травника був відомий український книгознавець, доктор мистецтвознавства Я. П. Запаско⁹. У 1995 р. у своїй монографії він описав “Лікувальний порадник 1534 р.” і таким чином увів пам'ятку в науковий обіг. Я. П. Запаско звернув увагу на розміщені в тексті зображення рослин, які виконані з незвичною для першої третини XVI ст. реалістичністю: детально промальовано кожну стеблину, листочок, квітку¹⁰.

В останні роки цей рукопис вивчали кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Археографічної комісії РАН і Інституту слов'янознавства РАН Б. М. Морозов¹¹ і кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Російської державної бібліотеки Т. О. Ісаченко¹², які здійснили відповідно палеографічне дослідження і кодикологічний опис пам'ятки. Ці дослідження підтвердили, що примірник ЦНБ є протографом списку Травника 1616 р., який зберігається у фонді Російської державної бібліотеки (Москва). Визначним є і той факт, що ця унікальна пам'ятка – з бібліотеки Івана Грозного. На думку вчених, це єдина книга, що достовірно належала російському царю, в особистому зібранні якого було декілька травників.

⁸ Иконников В. С. *Опыт русской историографии*. – Киев: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1908. – Т. 2, кн. 2. – С. 1438.

⁹ Запаско Я. П. Орнаментовані рукописи XI–XVI ст. в книгозховищах Української РСР // *Матеріали з етнографії та художнього промислу*. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 145–159.

¹⁰ Запаско Я. П. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. – Львів: Світ, 1995. – С. 322–327.

¹¹ Морозов Б. Вертоград здравію: Травник из библиотеки Ивана Грозного // *Родина*. – 2004. – № 4. – С. 36–40; Его же. К истории Травника Любчанина 1533/34 г. // *Археографический ежегодник за 2000 год*. – Москва, 2001. – С. 112–114; Его же. Травник из постельной казны Ивана Грозного? Харьковская рукопись 1534 г. – новый памятник книжной мастерской митрополита Даниила: (Первые итоги изучения) // *Археографический ежегодник за 2003 год*. – Москва, 2004. – С. 73–85; Его же. Судьба Травника Любчанина из библиотеки Ивана Грозного // *Про книги: Журнал библиофила*. – 2007. – № 1. – С. 11–22.

¹² Исаченко Т. А. Травник Ивана Грозного. К истории Харьковского списка нач. XVI в. // <http://www.rumcten.rsl.ru/2008/ruupload/doc/116804154.doc>.

У фонді відділу зберігається частина особистого архівного фонду відомого геолога і палеонтолога, професора Харківського університету Дмитра Миколайовича Соболева (1872–1949) (декілька його листів, листи до нього інших осіб, візитні картки), а також меморіальний фонд бібліотеки університету, здебільшого дореволюційного періоду. Матеріали з історії ЦНБ є цінним джерелом для вивчення історії, хронології подій, дослідження етапів становлення і розвитку бібліотеки, її місця у діяльності університету.

Чималу історико-культурну цінність мають книги з автографами та маргіналіями відомих громадських та релігійних діячів, учених і письменників: Петра Могили, Інокентія Гізеля, Симеона Полоцького, Стефана Яворського, М. І. Костомарова, М. М. Ковалевського, І. І. Срезневського, І. І. Мечникова, В. І. Вернадського, К. Е. Цюлковського, В. В. Стасова, П. О. Куліша, Б. Д. Грінченка, І. І. Огієнка, В. М. Сосюри та багатьох інших.

У 1980-ті рр. у відділі сформовано колекції особистих бібліотек професорів Харківського університету, на примірниках яких збереглися власницькі написи і дарчі автографи. Це всесвітньо відомі вчені: Д. І. Багалій, М. С. Дринов, В. Я. Данилевський, О. О. Потєбня, Д. М. Синцов, М. Ф. Сумцов та інші.

Докладніше зупинимося на колекції грецьких рукописних кодексів, яка налічує 24 манускрипти. Грецькі рукописи, що зберігаються у ЦНБ, були написані в XII–XVIII ст. у православних монастирях. Тому їх тематика носить переважно богословський характер (збірники канонів, праці Отців Церкви, тлумачення біблійних книг, церковна історія тощо), хоча і не обмежується ним. Представлені твори античних авторів, а також письменників XVII–XVIII ст., представників грецького національного відродження. Мова більшості рукописів середньогрецька.

Історія формування колекції почалася в перші роки існування бібліотеки. У 1806 році університет придбав у приватної особи 17 грецьких кодексів. Уже наступного року з'явився їх опис, який зробив професор університету, викладач грецької й французької словесності, а до того ж перший бібліотекар Я. Я. Белен де Баллю (1753–1815). Цей опис опубліковано в університетському виданні “*Conspectus praelectionum, a 17 augusti, 1807 ad 30 junii, 1808 anni in Caesarea Universitate Charcoviensi publice habendarum*” (“Огляд публічних читань, які мають викладатися в Імператорському Харківському університеті з 17 серпня 1807 р. по 30 червня 1808 р.”) (1807).

Найдавнішим за часом створення є рукопис XII ст. – збірник богословських трактатів. Він походить, судячи з його палеографії й кодикології, з Південної Італії. Це підтверджується його особливостями: товстий щільний пергамент, відсутність розлініювання, окремі літери розмальовані яскраво-червоною фарбою та ін. Останній аркуш (арк. 219), імовірно, виконує функцію захисного – текст на ньому написаний латиною. Датування рукопису уточнив відомий палеограф Б. Л. Фонкіч у 2004 р.

Особливий інтерес викликає рукопис XIV–XV ст. наукового змісту, написаний на папері давньогрецькою мовою з багатьма малюнками, кресленнями і таблицями. Манускрипт містить в собі такі рукописи: знамениту астрономічну поему Арата (310–245 рр. до н. е.) “Явища”; космографічний трактат Клеомеда (I–II ст. н. е.) “Про круговорот небесних тіл”; філософсько-математичний твір Нікомаха (близько 100 р. н. е.) “Вступ до арифметики”.

Грецьке рукописне зібрання ЦНБ неодноразово досліджував відомий вчений, спеціаліст в області грецької палеографії, завідувач Центру “Палеографія, кодикологія, дипломатика” Інституту загальної історії Російської Академії наук, доктор історичних наук Борис Львович Фонкіч. Він вивчав грецькі рукописні книги і документи в багатьох бібліотеках і музеях Австрії, Греції, Італії, Франції, Німеччини й

Великобританії. Низку його публікацій присвячено історії придбання грецьких рукописів Харківським університетом, новим автографам видатних представників грецької культури¹³.

Саме Б. Л. Фонкіч виявив на чотирьох рукописах з харківської колекції численні власницькі записи видатного грецького вченого-енциклопедиста Євгенія Вулгаріса (1716–1806). Досліднику вдалося прочитати ретельно закреслені провенієнції, що дало змогу зробити висновки про приналежність десяти кодексів константинопольському патріарху Серафиму I¹⁴.

У 2003 р. вийшов каталог грецьких рукописів ЦНБ, який підготувала бібліотека та філологічний факультет університету¹⁵. У цьому виданні подано науковий опис репрезентованих рукописів. Каталог складений чотирма мовами: грецькою (тільки назва), українською, російською та англійською. Деякі рукописи вперше запроваджені до наукового обігу. Показчик має також інформаційний та обліковий характер.

Сьогодні у ЦНБ за сприяння Фонду Анастасіоса Левентіса (Нікосія, Кіпр) реалізується проект дослідження, консервації і реставрації колекції грецьких рукописів. Уперше в Україні в Національному науково-дослідному реставраційному центрі України (Київ) (Генеральний директор С. О. Стрельнікова) відреставровано чотири грецькі рукописи XVII–XVIII ст. Директор Фонду А. Левентіса професор, учений-археолог, історик зі світовим ім'ям Васос Карагеоргіс неодноразово відвідував бібліотеку, знайомився з фондами відділу рідкісної книги. Він із зацікавленням ставиться до подальшої співпраці з бібліотекою Харківського університету. Маємо надію, що завдяки спільним зусиллям вдасться зберегти для нащадків безцінні пам'ятки грецької писемності та культури.

Розширюються зв'язки бібліотеки і з найбільшою бібліотекою України, головним науково-інформаційним центром держави – Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського (НБУВ). Від Генерального директора НБУВ, академіка НАН України О. С. Онищенка одержано згоду на співпрацю у галузі робіт з рідкісними виданнями, надання консультативної допомоги, а також навчання працівників.

Унікальність та тематичне розмаїття рукописних пам'яток зумовлює постійний інтерес до їх вивчення науковцями усіх галузей знань. Фонд є невичерпним джерелом, документальною базою для численних наукових розвідок і досліджень учених не тільки Харкова, України, а й багатьох країн світу (Росії, США, Німеччини, Італії, Польщі, Сербії, Греції, Туреччини, Китаю та інших).

Сьогодні у світовому масштабі дуже гостро стоїть питання про поєднання доступності цінних фондів, у тому числі рукописних, з їх збереженістю. Соціально-економічні перетворення останніх років в Україні зумовили активізацію інтересу до історії країни, до минулого рідного краю, до генеалогії. Це викликало значне підвищення попиту на рідкісні та цінні фонди. Така ситуація явно протирічить найважливішому завданню бібліотек, а саме: збереженню для майбутніх поколінь культурного надбання країни. Ця проблема наразі постійно перебуває в центрі уваги документознавців, культурологів, бібліотекарів. Мова йде про необхідність забезпечення максимального захисту рідкісних видань та рукописів, відтворювання (репродукування) безцінних

¹³ Фонкіч Б. Л. К истории приобретения греческих рукописей Харьковским университетом // *Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького*. – Київ, 2003. – Вип. IV, кн. 1. – С. 198–203.

¹⁴ Фонкіч Б. Л. *Греческие рукописи европейских собраний. Палеографические и кодикологические исследования 1988–1998 гг.* – Москва: Индрик, 1998. – С. 144–147.

¹⁵ *Грецькі рукописи XIV–XVIII ст.: з фондів Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В. Н. Каразіна: каталог / упоряд.: О. В. Сучалкін, В. О. Репрінцева*. – Харків, 2003. – 68 с.: іл.

фондів. Вирішення проблем збереження матеріальної основи оригіналів і розширення можливостей користування ними полягає у поєднанні традиційних підходів до зберігання та організації використання рідкісних і цінних примірників з впровадженням сучасних технологій по захисту оригіналів і поширенню інформації. У роботі з книжковими пам'ятками констатується пріоритет збереженості цінних оригіналів над їх доступністю.

Одним з основних принципів зберігання та використання зібрань рукописних пам'яток можна назвати їх строгий облік. Цьому сприяють планові перевірки цих фондів. Так, згідно з інструкціями з обліку документів, що знаходяться в бібліотечних фондах, найбільш цінні фонди у ЦНБ проходять перевірку щорічно. Кожний документ рукописної колекції ЦНБ звіряється з інвентарною книгою та топографічним каталогом, де ставляться відповідні позначки. Перевірка рукописного фонду завершується складанням акту та пояснювальної записки.

Рукописи перебувають у режимі спеціального (у сейфі) зберігання. Для вдосконалення умов зберігання у бібліотеці розпочалася робота з виготовлення спеціальних контейнерів, захисних футлярів для документів з урахуванням особливостей кожного примірника.

Деякі питання збереження фондів рідкісних видань та рукописів неможливо розв'язати в рамках однієї бібліотеки. Вони потребують координації і кооперації дій бібліотек та інших установ. Проблема збереження пам'яток писемності та друку повинна вирішуватися за умов комплексного підходу до цієї справи на загальнонаціональному рівні, мати державну підтримку та стабільне фінансування.

**MANUSCRIPTS DEPOSITORY
OF THE CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY
OF THE V. N. KARAZIN
KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY:
PROBLEMS OF PRESERVATION AND USAGE**

Maryna BOBROVA

*The Central Scientific Library
of the V. N. Karazin Kharkiv National University,
23, Universytets'ka Str., Kharkiv, 61077, tel. (057) 759-10-78*

The article characterizes the manuscripts depository of the Central Scientific Library of the V. N. Karazin Kharkiv National University, the history of its formation, the problems of preservation and usage. The collection of Greek manuscripts, which are undergoing restoration at the CSL, is thoroughly described.

Key words: manuscripts depository, the history of formation, preservation, usage, Central Scientific Library of the V. N. Karazin Kharkiv National University.

**РУКОПИСНОЕ СОБРАНИЕ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ ХАРЬКОВСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ В. Н. КАРАЗИНА:
ПРОБЛЕМЫ ХРАНЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ**

Марина БОБРОВА

*Центральная научная библиотека
Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина,
ул. Университетская, 23, г. Харьков, 61077, Украина, тел. (057) 759-10-78*

В статье охарактеризировано рукописное собрание Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, рассматривается история его формирования, проблемы хранения и использования. Более подробно описана коллекция греческих манускриптов, проект реставрации которых реализуется в ЦНБ.

Ключевые слова: рукописное собрание, история формирования, хранение, использование, Центральная научная библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

Стаття надійшла до редколегії 21.10.2008

Прийнята до друку 15.04.2009